

УДК 821.161.2-2.09:930.1]“18/19”Дра

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.04.007>

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА

докторка історичних наук, професорка, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

VERMENYCH YAROSLAVA

a Doctor of History, a professor, a Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, a head of the Department of Historical Regional Science at the National Academy of Sciences of Ukraine Institute of History of Ukraine. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Бібліографічний опис:

Верменич, Я. (2021) Ідеї Михайла Драгоманова у вітчизняній інтелектуальній думці на рубежі XIX–XX століть. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 7–16.

Vermenych, Ya. (2021) Mykhailo Drahomanov's ideas in the homeland intellectual thought at the turn of the XIXth–XXth centuries. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 7–16.

ІДЕЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ДУМЦІ НА РУБЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ

Анотація / Abstract

Середина XIX ст. стала добою першого етнічного ренесансу українськості після майже двох століть домінування штучно насаджуваних владою Російської імперії інтеграційних, асиміляційністських за своїм змістом, стереотипів. Пробудження етнічних почуттів було значною мірою заслугою інтелектуалів, які, на відміну від своїх попередників XVIII ст., переймалися вже не пошуком власних родинних коренів, а інтересами формування суспільної свідомості. Завдяки потужному інтелектуальному потенціалу М. Драгоманова і київської «Старої громади» відбулося визрівання ідеї децентралізації обох імперій, у яких жили українці. Ще кількох десятиліть виявилось досить, щоб ці ідеї, набувши форм масового політичного руху, вплинули в потужний потік їх деструкції.

Стаття присвячена дослідженню проблеми осмислення українською інтелектуальною думкою, переважно в особі М. Драгоманова, політичних концепцій європейського лібералізму й соціального демократизму та екстраполяції їх на українські реалії. Розглядається версія політичної програми М. Драгоманова, запропонована громаді в кінці 80-х років XIX ст., у якій національна ідея набула вигляду своєїрідної федеральної демократії. Під це надто широке поняття підводяться й ідеї припинення протистояння православних і католиків, і мотиви мінімізації етноконфліктності, і завдання створення Всеслов'янської радикальної партії. Доведено, що моделювання привабливого образу українського руху у світі було одним із першочергових завдань М. Драгоманова. Оприлюднення засад народного суверенітету ґрунтувалося на потужній підтримці громадян, а ідея народу як носія найвищої мудрості поступилася ідеї громадянського суспільства. Державна централізація в обох імперіях була представлена як зло, якого належить скоріше позбутися. Сформульований ним принцип федералізму розглядався як шлях поступу від імперського способу правління до демократичних, європейських форм державності.

У результаті діяльності М. Драгоманова та інших представників обстоювання федеративних ідей відбулася декларація ідеалів федерації в державному устрої, нового тлумачення дістали ідеї політичних свобод і реалізації політичних прав, здійснювалися спроби узгодження прав людини і національних інтересів, тривав активний пошук ефективної моделі місцевого самоврядування на основі самоуправи громад і областей.

Ключові слова: М. Драгоманов, федеративна ідея, національна ідея, громадянське суспільство, політична програма.

The middle of the 19th century has become the age of the first ethnic renaissance of Ukrainianness after almost two centuries of domination of integration, assimilation in their content stereotypes artificially imposed by the authorities of the Russian empire. The awakening of ethnic feelings is mainly the intellectuals' merit. They, unlike their forerunners of the eighteenth century, are no longer concerned with the search for own family roots, but with the interests of social consciousness formation. Thanks to the powerful intellectual potential of M. Drahomanov and *Kyiv Old Community*, the idea of decentralization of both empires, in which Ukrainians live, has matured. A few more decades turned out to be enough for these ideas to take the form of a mass political movement, to be merged into a powerful stream of their destruction.

The article is dedicated to the study of the problem of comprehension of the political concepts of European liberalism and social democratism and their extrapolation on Ukrainian realities by Ukrainian intellectual thought, mainly in the person of M. Drahomanov. The version of M. Drahomanov's political program, suggested to the Hromada representatives in the late 1880s, is considered. The national idea has acquired a form of peculiar federal democracy. The ideas of cessation of the confrontation between orthodox and catholics, the motives of ethno-conflicts minimization and the task to create the All-Slavic Radical Party are subsumed to this too broad concept. It is proved, that modelling of attractive image of Ukrainian movement in the world is considered as one of the immediate tasks of M. Drahomanov. The promulgation of the principles of people's sovereignty is based on a strong support of the citizens, and the idea of the people as the bearer of the highest wisdom has given way to the idea of civil society. State centralization in both empires has been presented as an evil to be saved from as soon as possible. The principle of federalism formulated by him is considered as a way of progress from the imperial mode of government to democratic, European forms of statehood.

As a result of M. Drahomanov's activity and the other representatives of the defending of federative ideas the declaration of federation ideals in the state system has taken place. The ideas of political freedoms and implementation of political rights have got new interpretation, attempts to coordinate human rights and national interests are accomplished, active search for effective model of the local self-government on the base of communities and regions governing has lasted.

Keywords: M. Drahomanov, federative idea, national idea, civil society, political program.

На рубежі XIX–XX ст. федеративна ідея відіграла роль найуспішнішої метафори та виявилася домінантою українського регіонального проєкту – консолідуючого й лоялістського водночас. Партикуляризм як наслідок політичної роздробленості Русі втрачав сенс під тиском нових реалій, а регіональна ідентичність на теренах українських земель визначалася синтезом національних традицій, суспільних уявлень, конфесійних уподобань. На цій підставі дуалізм українського суспільства в межах конструкції «Росія – Європа» прибирав форму «цивілізаційного розділення». При цьому саме федералізм, ставши суспільно-політичною парадигмою, наповнював прагматичним смислом ідеологічні доктрини. Ідея соборності поставала як форма етнічного державотворення у відповідь на «неісторичність» нації [6, с. 39–42].

В останній чверті XIX ст. проєкт «відкриття» українського народу як цілісності вступив у вирішальну стадію: здобутки антропології, етнографії, порівняльного мовознавства давали можливість історикам, які лишалися провідною інтелектуальною верствою, впритул підійти до завдань окреслення проблем націєстановлення і політичних програм українства. Але для цього належало знайти хоча б мінімальний консенсус у підходах лібералів, які орієнтувалися на європейські моделі націєбудівництва, і тих ідеологів, які діяли в руслі стереотипізації національних завдань як унікальних за своєю природою. Причини багатьох історичних драм в історії українського визвольного руху кореняться в тій дистанції між лібералізмом і націоналізмом, яку вибудовували еліти як у центрі, так і на місцях. Ліберальна ідея в Україні намагалася влитися в русло

європейськості, національна існувала переважно у світі архаїки й живилася примітивно витлумаченим етнографізмом. Спроби їх примирення (які сумарно оцінюються дослідниками як невдалі) пов'язані насамперед з постаттю Михайла Драгоманова.

М. Драгоманов (1841–1895) – найяскравіша, без перебільшення, зірка на небі української політичної думки. У його теоретичних побудовах досить повно реалізувалося те, що сьогодні називають «персоноцентризмом» – пріоритет свободи особистості. Шляхи реалізації цього суспільного ідеалу він убачав у широкому впровадженні самоврядних принципів і децентралізації на всіх рівнях суспільного життя. М. Драгоманов був однаково далекий і від ортодоксального марксизму, і від російського народництва, але в тій політичній моделі, яку він конструював, спостерігалися елементи і того й іншого. Особливо виразний вплив справила на нього філософія П. Прудона і М. Бакуніна. Соціаліст немарксистського напрямку, близький до західного еволюційного соціалізму, М. Драгоманов розробив концепцію децентралізації Росії на началах федералізму з твердими гарантіями особистих громадянських прав та самоврядування для регіонів. Національні інтереси України він вважав можливим забезпечити на шляхах федералізації обох імперій – Росії та Австро-Угорщини.

М. Драгоманова по праву вважають провідним ідеологом українського національного руху. Найважливіше завдання українства він убачав у тому, щоб «поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно». Засобом розв'язання цього завдання він вважав забезпечення наукового й культурного поступу, творення власної інтелігенції, україномовне просвітництво. М. Драгоманову уявлялося надзвичайно важливим, щоб українська мова була інструментом донесення до народу передових ідей, а не знаряддям поширення «старосвітської гнилизни і темноти, обскурантизму, як це часто бачимо в писаннях укра-

їнських національників». Щодо російської мови, то М. Драгоманов гостро полемізував із тими, хто бачив у ній тільки засіб «одбивати українців од своєї мудрості, робити перевертнів». Мова російська, писав він, «була і єсть не тільки органом п'явок народних, а й органом тих ідей, котрі зробили нас, українців, людьми, демократами і самими українофілами, коротко – народолюбцями, народовцями». Через російську мову прийшло в Україну знання Таціта, Вольтера, Руссо, Адама Сміта, Дарвіна і багатьох інших мислителів [5, с. 101–103].

Як зазначає А. Круглашов, «методологічна настанова вченого на теоретичний синтез, на пошук універсального, принаймні системного бачення світу та його розвитку спонукали М. Драгоманова критично ставитись до ідеологічних напрямних, узятих окремо, заохочували його до аналізу суспільних явищ з точки зору відповідності певних складових політичної філософії (ліберальної, демократичної, соціалістичної, консервативної тощо) реальним політичним процесам». Звідси фіксовані А. Круглашовим намагання деяких дослідників застосувати до М. Драгоманова «ідейний «цінник», часто замішаний на домінуючій у певний час політичній кон'юктурі. І хоч, на його переконання, М. Драгоманову «не вдалося примирити соціалістичні надії та національні інтереси», історія його ідейних шукань зрештою увінчалася створенням світоглядної системи, здатної реагувати на виклики часу. І не вина М. Драгоманова, а його біда й особиста драма в тому, що прокламовані ним ідеали демократичного, динамічного, заснованого на засадах розуму й солідарності суспільства «не вклалися» в той короткий час, який був особисто йому відведений історією. Зокрема, «ідеал нації – добровільної асоціації індивідів – виступав радше побажанням інтелектуала-демократа, ані ж був теоретичним образом реальності, яку сумлінний дослідник міг зафіксувати в дійсності» [7, с. 143–144, 459].

В оцінках А. Круглашова М. Драгоманов постає не лише як визначний ідеолог українського національного руху, але і як піонер нової стадії розвитку конституціоналізму, ідеї правової держави у всеросійському масштабі. Первинним у політичних ідеях М. Драгоманова був гуманізм, віра в духовне вдосконалення людини, у суспільний прогрес. Розроблюваний ним план творення української політичної нації мав своїм фундаментом розвиток самоврядування, принципи всебічного забезпечення прав людини. Як науковець, він культивував повагу до наукової аргументації й найсучаснішої методології вивчення суспільних явищ, намагався відкрити нові шляхи збагачення науки достовірними фактами, їх системним дослідженням. «Драгоманову доводилось шукати відповідні “ключі”, за допомогою яких він намагався “відкрити двері” новим явищам в українському інтелектуальному, соціальному та політичному житті». Саме завдяки цьому йому вдалося наблизитися до утворення цілісної системи поглядів на державу і право, на суспільство та політичну діяльність [8, с. 1–2, 28]. М. Драгоманов чи не перший звернув увагу на те, що «нові європейські ідеї демократизму і лібералізму» з'явилися «не в українській одежі» і «репрезентувалися російською, а не українською мовою». Пояснення цьому факту знайти неважко, якщо зважити на антиукраїнський контекст видавничої та освітньої політики царизму, численні заборони українського слова. Але варто побачити й значне відставання української політичної думки в освоєнні ліберальних ідей, зумовлене насамперед її провінціалізмом і культивуванням «поверхового національства» [4, с. 162].

Оригінальність погляду М. Драгоманова на федералізм полягала в тому, що він розглядав його як закономірний етап розвитку державної організації. Через «еру федералізму» в його баченні проходить будь-який зрілий державний організм, і Росія саме досягла цієї стадії у своєму розвитку. «Абсолютно бюрократичний» державний

лад Росії став гальмом, який не допускає громади й народи до участі в політичному житті. Тому він «мусить скінчитись», а новий етап буде громадським і народним. М. Драгоманов був переконаний, що виклав у проекті «Вільної спілки» саме той українофільський політичний ідеал, який надихав членів Товариства з'єднаних слов'ян і кирило-мефодіївців, і що саме така «синтетична» програма для українського руху є оптимальною. Український рух «міцний не тоді, коли він гониться за поверховим національством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загальнолюдські інтереси демоса» [1, с. 131]. М. Драгоманов, констатує А. Круглашов, звертався до політично невірного, культурно домодерного, соціально недосформованого народу. За умов, коли тривало випробування «на розрив» частин України, зростала конкуренція панівних націй за контроль над свідомістю українців, «було б надмірним очікувати від Драгоманова розрахованої виключно, або навіть переважно на державницьку перспективу української політичної програми». Саме «автономістський» проект, на думку М. Драгоманова, найбільше відповідав політичним традиціям українського руху і забезпечував йому реалістичну ідеологічну перспективу. Він не заперечував принципово бажаності української самостійної державності. Але у ставленні до неї як до мети виходив із оцінок реальних можливостей [7, с. 421–441].

Постать М. Драгоманова – явище унікальне навіть за світовими критеріями науковості. Історик, етнограф, правознавець, культуролог, фольклорист, літературознавець став, за визнанням фахівців, зачинателем вітчизняної політології. Спадщина його налічує щонайменше 2000 праць, понад тисяча досліджень висвітлюють його доробок. Оціночні рефлексії дослідників на диво різноманітні – «космополіт» і «інтернаціоналіст», «ліберал» і «соціаліст», «конституціоналіст» і «федераліст», «поступовець» і «еволюціоніст», «державник» і «анар-

хіст» – ці визначення співіснують і конкурують, але не руйнують уявлення про масштаб особистості. За свідченням О. Лотоцького, молодь 80-х і 90-х років ХІХ ст. бачила в особі М. Драгоманова вчителя, пророка, вождя.

І сучасники, і нащадки, за невеликими винятками, оцінювали його вклад в українознавство за найвищими критеріями: «апостол правди і науки» (С. Єфремов), «ідеал науковості» (М. Павлик), «український Герцен» (Б. Кістяківський), «джерело світла» (О. Луначарський), «вчитель українства та провидець майбутнього» (І. Свенціцький), «перший україномарксист» (О. Салтовський) – цей ряд панегіриків можна продовжувати. Випадає з нього хіба що явно упереджена оцінка В. Леніна – «націоналістичний міщанин». Цей жодними серйозними аргументами не підкріплений оціночний стереотип зіграв фатальну для драгоманознавства роль – на всю спадщину мислителя в радянські часи фактично було накладено табу, а поодинокі статті й брошури охоче тиражували ленінське висловлювання. Це, до речі, так обурило сина М. Драгоманова Світозара, що він листовно звернувся до радянського академіка К. Студинського з проханням захистити пам'ять батька від спотворень і фальсифікацій [9, с. 139–147].

Дослідники спадщини М. Драгоманова вважають його одним із «батьків» української етнології, провідним фольклористом, істориком українського народу, теоретиком-народознавцем. Щоправда, на його дефініціях народності, нації, народу виразно позначилося нерозрізнення цих понять у тогочасній практиці терміноутворення. Попри це, йому вдалося істотно захитати систему протиставлення «історичних» і «неісторичних» націй, критично висловлюватися з приводу спрощеного, утилітарного трактування національної ідеї, її «засліпленого» апологетичного сприйняття. Йому належить виважена оцінка націоналізму, який «зростається з поривами до волі, становиться більше демократичним –

і це тільки й дає йому прогресивну силу у ХІХ в.» [5, с. 151].

Щодо національної незалежності, то її М. Драгоманов не вважав апофеозом і кінцевою метою визвольних рухів. Незалежність створює лише умови для поступу, а заперуку останнього мислитель бачив у розвитку політичних свобод і раціональній державно-політичній організації суспільства. Зрештою, і на ґрунті політичної та національної автономії, доводив він, можна забезпечити самоврядування України з виходом її на європейську арену. Водночас «треба шукати європейської правди, котра була б спільною всім національностям» [2, с. 47]. Ю. Левенець наголошував на тому, що М. Драгоманов, ідеї якого являють собою суміш ліберально-демократичних, соціалістичних та українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям, уважав політику сепаратизму нерелістичною. Належність до прихильників філософського анархізму не дозволяла йому розглядати національну державність як мету українського народу. Він переконував своїх співвітчизників зосередитись на завданнях демократизації та федералізації існуючих держав – Росії й Австро-Угорщини, що, на його думку, мало б забезпечити достатні рамки для вільного розвитку української нації. Він вимагав співпраці з усіма народами Східної Європи, включно з Росією. Але, що дуже важливо, М. Драгоманов наполягав на організаційній незалежності українського руху. Він постійно наголошував на тому, що сам він не росіянин, а українець, як і на тому, що не входить до складу жодної з російських «політичних партій» [12, с. 35, 43].

Незаперечну заслугу М. Драгоманова перед українським визвольним рухом слід вбачати в тому, що, як точно підмітив О. Пріцак, він «створив собі свій плюралістичний світогляд, в якому поміч себе гармонійно стояли лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура, як база функціо-

нування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму, та етичний (не політичний) соціалізм» [14, с. 8–9]. Змушений залишити Україну, він працював у Софії, де відносна толерантність у наукових стосунках давала можливість обстоювати європейську систему цінностей. Редагування в 1882–1883 роках женецької газети «Вільне слово» дозволило йому, не відходячи від еволюціоністських настанов, виробити своєрідний світоглядний орієнтир, що поєднував «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці». М. Драгоманов виявився чи не першим українським мислителем, який висунув ідею космополітизму як ідейної платформи єднання українців навколо пошуку національного ідеалу. Це не була ані апологія якоїсь «загальносвітової держави», ані проповідь «державної відрубності». Мовилося про певну трансформацію панславистських ідеалів у руслі долання синдрому провінційності – з одного боку, і виконання українцями місії посередництва між Росією і західним слов'янством – з другого.

«Передне слово до «Громади» М. Драгоманова – вступ до заснованого ним 1878 року неперіодичного видання «Громада» – являло собою, за оцінкою Ю. Левенця, «новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії» і стало «першою новітньою політичною програмою в повному значенні цього слова» [12, с. 41]. Глибокий інтелектуальний потенціал і масштабність йому забезпечили розгляд української проблеми одночасно і в історичній ретроспективі, і в контексті всесвітнього суспільного розвитку. Інноваційними підходами позначена насамперед його спроба окреслення масштабності тієї історичної драми, яка спіткала Україну у зв'язку з розчленуванням її території. Ідея національної і навіть адміністративної децентралізації в державах, що волею історії пройшли кількатороків централізації, уявлялася йому новою. Але ще новішою в його баченні була ідея вартості і прав національностей, яких історія обернула в плебейські, у тому числі й

української. «Такі національні рухи, як український, мусять вибороти собі признання і права – працею культурною й політичною». Простежуючи в названій праці процес розірвання української землі «між сусідніми царствами і начальствами», М. Драгоманов вбачає суть цієї драми в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – Малоросія, Слобідська Україна і Новоросія, причому останню (колишні Вольності Війська Запорозького) начальство доволі ділило на губернії, зганяло українців зі своїх земель і «розбавляло» іншоетнічним елементом. «В Польщі те ж саме робилося по воєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в Малопольські землі, а друга, північна – в Литовські! Так поряд наша Україна була поневолена і поділена, а люди й громади розірвані одні од одних, і сама думка про волю і спілку їх придушена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей». Але, зауважує М. Драгоманов, починаючи від «Історії русів», творів Шевченка, документів Кирило-Мефодіївського товариства поряд з ідеями скасування кріпацтва, письменства рідною мовою дедалі виразніше звучить і ідея волі (автономії) для України, чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов'янщині [2, с. 276–280, 302]. Отже, українську проблему він намагається розглянути як цілісність, в політичному, соціальному і культурному аспектах, в історичній ретроспективі й у контексті світового суспільного розвитку. Саме ця всебічність і забезпечила «Передньому слову» 1878 року роль першої української політичної програми, на що звертав увагу ще І. Лисяк-Рудницький [10, с. 372].

Уважне дослідження регіональної специфічності України – лейтмотив багатьох праць М. Драгоманова, присвячених аналізу капіталістичних тенденцій у господарському житті обох її частин. Його цікавили, скажімо, глибинні зрушення, які докорінно змінювали господарський і культурний уклад, зокрема ті «квіточки криз» на Правобережжі, що зумовили нове явище – «робітницьке

безробіття». Не меншою мірою його турбувало аграрне перенаселення в Галичині та на Буковині. Учений мріяв розгорнути на сторінках «Громади» широку дискусію про перспективи соціально-економічного процесу в Росії та Австро-Угорщині, але не дістав підтримки в інтелектуальному середовищі [7, с. 105–107]. Постійний предмет драгоманівських роздумів – світова роль України в контексті її взаємозв'язків з тими регіонами, з якими поєднала її історична доля. Питання про те, чи жити Україні, чи помирати, він ставить у залежність від того, чи зуміють «письменні люди» «ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії у XVIII ст.» і прив'язати до нього те, що виплела наука і громадська думка там, де історія не переривалася, – у Європі. Що значить жити по своїй волі на своїй землі? Чи обов'язково це означає заложити свою окрему державу? Безперечно, українці багато потерпають від бездержавності, але М. Драгоманов не вважає оптимальним шлях до свободи, який веде через велике повстання і криваву війну. Значно більш плідним уявляється йому «вільне громадянство і товариство людей і товариств», тобто той шлях до громадянського суспільства, який уже накреслила передова суспільна думка Європи. Отже, М. Драгоманов став першим, хто намагався підвести під українські історіографічні конструкції раціональний позитивістський чи неопозитивістський фундамент і в такий спосіб вписати їх у контекст всесвітньої історії. Чи не першим побачив він і небезпеку, яка випливала з денационалізації українських міст; щоб міста в Україні не віддалилися зовсім від українських сіл, соціалісти – росіяни, поляки, євреї – мають бути кровно зацікавлені у пропаганді соціалізму українською мовою [2, с. 290–300, 423].

У пошуках ефективних моделей місцевого самоврядування як інституту виявлення громадських ініціатив М. Драгоманов уважав надзвичайно важливим використання українського історичного досвіду й водночас – мобілізацію історичної пам'яті.

Необхідно, підкреслював він, будити «спогади про колишню свободу і рівноправність, як, наприклад, про самоврядування повітів за так званим Литовським правом, за так званим правом Магдебурзьким про братства, про самоврядування козацьке – підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність у освічених народів» [3, с. 21]. На такій основі М. Драгоманов вибудовував своє уявлення про обласні собори та обласні думи як органи захисту прав самоврядних регіонів. Останнім мало належати право попереднього розгляду загальнодержавних фінансових законів, розробка законодавства в місцевих справах, контроль над поліцією.

Ідеї М. Драгоманова явно випереджали свій час і тому не знайшли оптимального відгуку ні в російському, ні в українському політичному середовищі. «Ухопити кінець нитки, що ввірвалася», і з'єднати її із здобутками європейської суспільної думки у XIX ст. не вдалося. І все ж таки, як вважає В. Потульницький, навіть романтизовані схеми української історії «безперечно, виконали свою, необхідну для кожного поступального розвитку національної історичної науки роль» [13, с. 25]. Хоча б тому, що, не виконавши роботи по сепарації, неможливо розв'язувати завдання інтеграції національної науки у світову.

Виходячи зі свого бачення ідеї поступу, М. Драгоманов, природно прийшов до обґрунтування принципів федералізації обох імперій. Гострота проблем, перед лицем яких опинилася Росія в кінці XIX ст., значною мірою була пов'язана з надмірною централізацією. Переважна більшість лідерів ліберального руху в Росії категорично відкидала шляхи реформування Росії на засадах федерації. На паризькій конференції російських опозиційних партій, яка відбулася у вересні 1904 року, Г. Струве висловився проти федеративного принципу, виявивши готовність визнати певні автономні права лише за Польщею і Фінляндією. Серед російських партій лише есери із застереження

ми («наскільки це можливо») підтримували «організацію взаємин між народами на федеративній базі». Вважаючи федерацію засобом розплутування складного клубка регіональних і національних проблем, М. Драгоманов запропонував конкретний план політичної та адміністративної реформи в Росії на засадах автономії земських одиниць – общин, повітів, губерній або областей. Опублікована в 1884 році в Женеві програма «Вільного Союзу – Вільної Спілки» передбачала поділ Росії на краї за швейцарським зразком. На підросійській Україні планувалося утворити Київський, Одеський, Харківський краї; крім того, частина українських земель (Полісся і Волинь) мала ввійти разом із білоруськими землями до Поліської області. Федералізм для України, вважав М. Драгоманов, є природним, оскільки автономними краями і народоправними городами, у хоч і наївному, але все-таки федеративному союзі жили їхні предки – руси. «Хай же тепер українці візьмуть на себе місію служити опорою усьому автономному, усьому народному серед різних народів і країв у Росії» [5, с. 213–214].

Прихильником федералізму в державному будівництві виступав і І. Франко, але, на відміну від М. Драгоманова, який послідовно обстоював територіальний принцип у побудові федерації, він розглядав федерацію під кутом зору розв'язання міжетнічних, зокрема українсько-польських, проблем. Концепція федералізму в І. Франка будується на автономії національностей, «які можуть входити у федеративні союзи одна з одною». Утім, ідею «якнайширшого самоврядування общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією» [17, с. 452], він не відкидав. На думку низки фахівців, розуміння федерації в І. Франка змістово близьке до сучасного поняття «конфедерація».

Новий варіант програми «Громади» 1880 року був значно радикальнішим за попередній, очевидно, завдяки помітному впливу на М. Драгоманова його співавто-

ра, «чистого» соціаліста С. Подолинського (другим співавтором був М. Павлик). Майбутня Україна постає в ній як «спілка спілок громад», незалежна, суверенна цілісність. По-друге, ідея федералізму поширюється не лише на її статус, але й на внутрішній адміністративний устрій. У цьому проєкті виразно відчувається вплив оригінального розуміння С. Подолинським загальнолюдських проблем, навіяного філософсько-соціологічними марксистськими підходами. Ідею соціалізму в Україні, доводив учений, не можна пропагувати, не ставши на український ґрунт, і робити це треба з опорою на народну мораль, етику, філософію, психологію. Методи пропаганди, вироблені на російському фундаменті, для України неприйнятні, бо завдання українського соціалізму ширші від тих, які стоять на порядку денному в Росії. Можливо, саме тому П. Лавров у листуванні з Г. Лопатиним обурювався з того приводу, що українські соціалісти хочуть мати окрему від російської партію. Досить було б їм і того, щоб «писати по-малоросійському, складати словник і граматику свого народу, видати його літературу й т. п.» [11, с. 69].

Доцільно звернути увагу на несумісність російського народництва й українофільства, яке наочно проглядається в полеміці російських публіцистів з М. Драгомановим. Найбільш критично налаштованим щодо ідеї українофільства виявився публіцист народницького напрямку Л. Паночині (Алексєєв). Віддаючи належне «українофілам-народникам» за їх любов до України та її народу, він у серії спеціально присвячених українофільству статей в журналі «Русское богатство» все ж таки не утримався від характеристики останнього як «ретроградного руху» і доводив, що «шляхи народника й націонала багато в чому несумісні», а їхні ідеали «різноманітні, майже протилежні». Гранично відверто висловлювався з цього приводу Г. Плеханов: «Ми вороги пп. Драгоманових et consortes і союзники тих, хто перебив нам руки і ноги» [15, с. 290–291]. Зрозуміло, що

жодних об'єктивних підстав для таких висновків не існувало. М. Драгоманов не меншою мірою, ніж українофіли з націоналістичного табору, доклав зусиль і для обґрунтування меж української національної території, і для осмислення історичних драм, пов'язаних з експансіоністською політикою Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях. Більше того, саме М. Драгоманову вдалося розглянути українські проблеми і в ретроспективі, і в перспективі, вписати їх у контекст всесвітнього суспільного розвитку. Щодо обсягу праць, різноманітності порушених питань, глибини теоретичної думки жоден із його попередників чи сучасників не міг з ним зрівнятися. І. Франко точно зауважив, що М. Драгоманов ще довго буде «сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажливим правдивим компасом для грядущих поколінь» [12, с. 49].

Загалом можна констатувати, що у сформованій М. Драгомановим моделі правової держави вже проглядаються обриси української національної ідеї – у тому її вигляді, яка мала шанси на суспільне визнання за умов кінця XIX ст. Національна ідея – це продукт історичного розвитку і дії значної кількості різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не вічна і не народжується

в одну мить. А народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні зміни, часом навіть на незначні, ледве помітні зміни. Першооснова української національної ідеї – у розвитку історичної думки, причому вся перша половина XIX століття пройшла під знаком еволюції від міфологічного й дискурсивного мислення до раціональних його форм. Наприкінці XIX ст. почали формуватися два генеральні напрями тлумачення української ідеї та історичних шляхів її розвитку – національно-демократичний і національно-радикальний. Довготривалим, складним, суперечливим процесом зародження й розвитку української ідеї виявився внаслідок непростого історичної долі українського народу, численних перешкод на шляху формування етнічної самосвідомості, жорстоких переслідувань тих, хто наважувався підняти національне питання в умовах чужоземного поневолення [16, с. 4–12, 122]. Гадаємо, що порушені в статті проблеми наблизять до відповіді на питання, чи можлива в принципі реалізація наскрізної ідеї національного поступу, яка мала виразний етнічний підтекст у побудовах М. Драгоманова, а під пером М. Грушевського втілилася в нову концепцію українського історичного процесу.

Джерела та література

1. Драгоманов М. Автобіографія. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття*. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1989. 327 с.
2. Драгоманов М. Вибране. Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
3. Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы: свод и объяснения. Женева : Типография «Громады», 1884. 109 с.
4. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. *Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. Вип. 1. Грінченко Б. – Драгоманов М. : Диалоги про українську національну справу / упоряд. А. Жуковський. Київ : Інститут української археографії НАН України, 1994. С. 106–189.*

5. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1 / [ред. тому О. І. Дей ; упоряд. і прим. І. С. Романченка]. 1970. 531 с.
6. Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 150 с.
7. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці : Прут, 2000. 488 с.
8. Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. 39 с.
9. Куценко Ю. Ю. Постать і спадщина М. Драгоманова в українській історіографії: стереотипи і канони. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 4. С. 139–147.

10. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» М. Драгоманова. *Історичні есе: у 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 349–375.

11. Подолинський С. Листи та документи / Центр держ. іст. архів України; упоряд. Р. Сербина, Т. Слюдикової. Київ, 2002. 422 с.

12. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. Т. 1. На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с. 13. Потульницький В. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 20–37.

14. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембридж, 1991. 80 с.

15. Світленко С. І. Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. Дніпропетровськ: Герда, 2007. 457 с.

16. Українська ідея. Історичний нарис. Київ: Інститут національних відносин і політології, 1995. 134 с.

17. Франко І. Програма галицьких соціалістів. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* / Іван Франко; [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. Філософські праці. С. 448–464.

References

1. DRAHOMANOV, Mykhailo. Autobiography. In: Yuriy LUTSKYI, ed. *About Themselves. Autobiographies of Prominent Ukrainians of the 19th Century*. New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA, 1989, 327 pp. [in Ukrainian].

2. DRAHOMANOV, Mykhailo. *Selected Works. My Intention to Compile an Essay of the History of Civilization in Ukraine*. Compiled by Rostyslav MISHCHUK. Kyiv: Lybid, 1991, 688 pp. (*The Monuments of Historical Thought of Ukraine Series*) [in Ukrainian].

3. DRAGOMANOV, Mikhail. *Free Society – Free League. An Experience of Ukrainian Political and Social Program: Code and Explanations*. Geneva: Hromada Printing House, 1884, 109 pp. [in Russian].

4. DRAHOMANOV, Mykhailo. Letters to the Dnieper Ukraine. In: *The Sources in the History of Social-Political Movement in Ukraine of the 19th – Early 20th Century*. Iss. 1. Arkadiy ZHUKOVSKYI, compiler. *Hrinchenko B. – Drahomanov M.: Dialogues on the Ukrainian National Cause*. Kyiv: Institute of Ukrainian Archaeography of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1994. pp. 106–189 [in Ukrainian].

5. DRAHOMANOV, Mykhailo. *Literary and Journalistic Works: in Two Volumes*. Kyiv: Scientific thought, 1970. Oleksiy DEI, ed. Vol. 1. Compiled and annotated by Ivan ROMANCHENKO. 1970, 531 pp. [in Ukrainian].

6. KOROLIOV, Hennadiy. *Ukrainian Federalism in Historical Discourse (19th – Early 20th Century)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2010, 150 pp. [in Ukrainian].

7. KRUHLASHOV, Anatoliy. *Drama of the Intellectual: Political Ideas of Mykhailo Drahomanov*. Chernivtsi: Prut, 2000, 488 pp. [in Ukrainian].

8. KRUHLASHOV, Anatoliy. *Political Ideas of Mykhailo Drahomanov*. Extended Abstract of Doctor's Thesis in Politics: 23.00.01. Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies of the NAS of Ukraine, 2002, 39 pp. [in Ukrainian].

9. KUTSENKO, Yuliya. The Figure and Heritage of M. Drahomanov in Ukrainian Historiography: Stereotypes

and Canons. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief. *Ukrainian Historical Journal*. Kyiv, 2015, no. 4, pp. 139–147 [in Ukrainian].

10. LYSIAK-RUDNYTSKYI, Ivan. The First Ukrainian Political Program: “Foreword” of M. Drahomanov to “Hromada”. In: Ivan LYSIAK-RUDNYTSKYI. *Historical Essays: In Two Volumes*. Kyiv: Osnovy, 1994, vol. 1, pp. 349–375 [in Ukrainian].

11. SERBYN, Roman, Tetiana SLIUDYKOVA, compilers. *Serhiy PODOLYNSKYI. Letters and Documents*. The Central State Historical Archives of Ukraine. Compiled by Kyiv, 2002, 422 pp. [in Ukrainian].

12. KURAS, Ivan, editorial board's chairperson. *Political History of Ukraine. Twentieth Century: In Six Volumes*. Vol. 1. At the Turn of the Centuries (Late 19th Century – 1917). Yuriy LEVENETS, ed.-in-chief, Larysa NAHORNA, Mariya KARMAZINA. Kyiv: Genesis, 2002, 424 pp. [in Ukrainian].

13. POTULNYTSKYI, Volodymyr. Ukrainian and World Historical Science: Reflections at the Turn of the Centuries. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief. *Ukrainian Historical Journal*, 2000, no. 4, pp. 20–37 [in Ukrainian].

14. PRITSAK, Omelian. *Historiosophy and Historiography of Mykhailo Hrushevskyyi*. Kyiv; Cambridge, 1991, 80 pp. [in Ukrainian].

15. SVITLENKO, Serhiy. *The World of Modern Ukraine of the Late 18th – Early 20th Century. Collection of Scientific Papers*. Dnipropetrovsk: Herda, 2007, 457 pp. [in Ukrainian].

16. SOLDATENKO, Valeriy, composite author's chief. *Ukrainian Idea. Historical Essay*. Kyiv: Institute of National Relations and Political Science, 1995, 134 pp. [in Ukrainian].

17. FRANKO, Ivan. The Program of Galician Socialists. In: Yevhen KYRYLIUK, editorial board's chairperson. *Franko I. Ya. Collected Works: In 50 Volumes*. AS of Ukrainian SSR, Taras Shevchenko Institute of Literature. Kyiv: Scientific thought, 1986. Vol. 45. Philosophical Works, pp. 448–464 [in Ukrainian].